

Ivo Maroević

Filozofski fakultet, Zagreb

Određivanje središta i ne-središta*

Izvorni znanstveni rad – *Original scientific paper*

Predan 3. 6. 2004

Sažetak

Autor govori o pojmovima središta i ne-središta u arhitekturi, njihovim međusobnim odnosima i silama koje utječu na njihovo formiranje i međusobni odnos. Primjere kojima ilustrira svoja stajališta autor pronalazi na suprotnim stranama povijesti, od predromanike sve do zagrebačke škole moderne arhitekture i recentnih ostvarenja domaćih arhitekata, kao i na raznim stranama svijeta. Promatra li se prostorno, povijesno ili sadržajno, pojam središta relativno je nestabilan. Njegova hijerarhična struktura, primjerice

na europskom tlu, ukazuje na čvrstu povezanost među središtima političke i gospodarske moći, ali i među središtima koja su značajna za razvitak arhitekture. Uočen je i određeni kontinuitet središta, posebice tamo gdje je koncentracija povijesne baštine u prostoru bila izrazitija. Ne gledajući na promjenu političkog položaja i usmjerenja, pojedina su središta širila utjecaj na događanja u prostoru, a snaga političkih regija omogućavala im je da taj utjecaj s manje teškoća šire na krajeve kojima su vladala.

Ključne riječi: *arhitektura, središte, ne-središte*

Pokušamo li odrediti pojam središta u arhitekturi, tada se moramo po logici stvari zapitati što uopće znači središte, da bismo zatim to određenje primijenili na probleme arhitekture. Objašnjenja su središta različita, ali svima je zajednička činjenica da je središte središnja točka određenoga lika, tijela ili strukture, i to u matematičkom i fizičkom smislu, da je to veliko naselje ili veliki grad u zemljopisno-prostornom smislu, središte grada ili naselja u urbanističkom, središte moći u znanstvenom, gospodarskom ili pak vojnom smislu, najviša pak državna ili politička institucija u političkom i pravnom smislu. Ideja središta možda se najbolje iskazuje u obliku kruga ili kugle kao točka koja je jednako udaljena od svih točaka kružnice ili oplošja kugle.¹ Već sama usporedba s krugom ili kuglom implicira stanovitu rotaciju oko središta u jednoj ili više orbita, što nas uvodi u raspravu o djelovanju privlačnih, centrifugalnih sila i onih centripetalnih, koje djeluju u suprotnom pravcu tako da šire svoje djelovanje od središta prema rubovima.

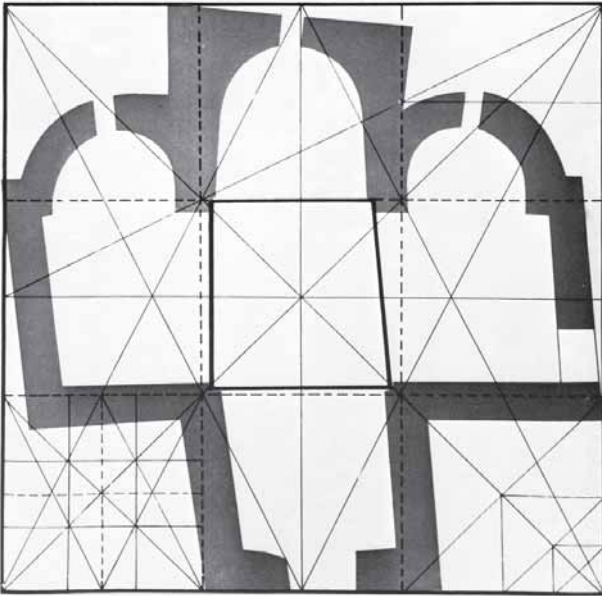
Takvo traženje značenja u samoj riječi daje nam pravo na zaključak da riječ središte i značenje koje se iza nje skriva otvaraju mogućnosti za pojavljivanje struktura koje se sastoje od više središta različitih intenziteta i koje ovise o po-

lumjeru polja kojim vlada pojedino središte. Sam polumjer dosega izravno ovisi o snazi središta, o njegovoj privlačnoj snazi i snazi njegova utjecaja, do granice koja označava raspad ili nesklad među mogućnostima i željama, odnosno potrebama.

Spoznata zakonitost o ovisnosti polumjera o snazi središta uvjetuje i omogućuje stvaranje mreže središta koja su međusobno hijerarhijski raspoređena i koja svojim krugovima prekrivaju zemljopisni i duhovni prostor svijeta. Bez obzira na to jesmo li svjesni postojanja središta i polja njihova djelovanja, središta djeluju, pulsiraju svojevrsnim ritmom mijenjanja mreže, širenjem i sužavanjem krugova, promjenom broja, površine i intenziteta pojedinih krugova. Preklapanjem njihovih polja djelovanja stvara se vremenska dimenzija postojanja i promjena, odnosno stvara se dimenzija dubinske slojevitosti tamo gdje dolazi do preklapanja krugova.

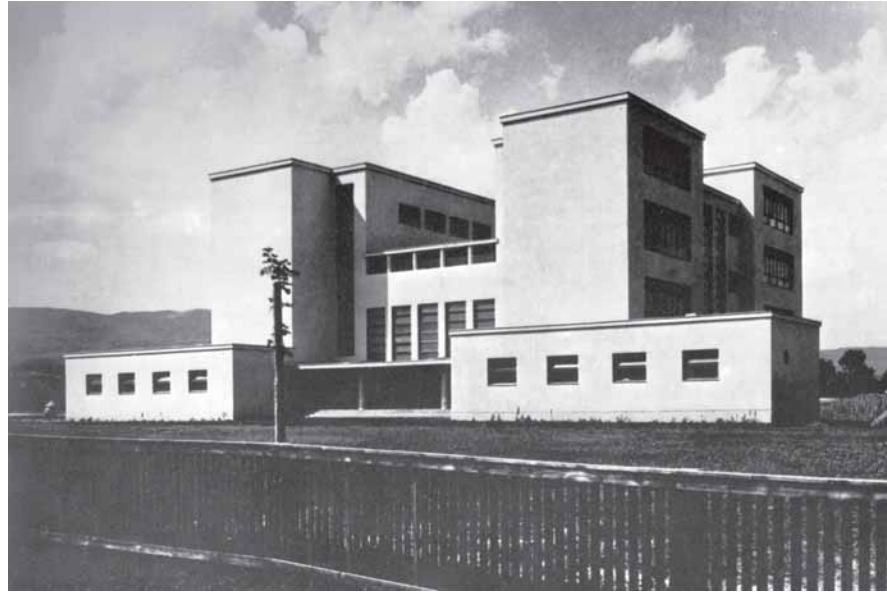
Upravo je u tome stvarna razlika između središta i ne-središta. Središte širi svoj utjecaj i privlači ovisnike, dok ne-središte prima utjecaje i daje ovisnike o središtu; usput obogaćeno preklapanjem krugova često prima gušću i sadržajno bogatiju slojevitost u kojoj se isprepleću utjecaji različitih središta. U takvoj se gustoći često javljaju nove vrijednosti, kakve u

* Ovaj tekst predstavlja autorovo izlaganje na Piranskim dnevima arhitekture, koji su s temom »Arhitektura izven centrov/Architecture beyond urban centres« održani u studenom 1988. godine. Objavljeno je na slovenskom i engleskom jeziku u *ab Arhitektov bilten*, 101/102 (Ljubljana, 1989.), 2–17. Do sada nije objavljeno na hrvatskom jeziku.

Tlocrt crkve sv. Križa u Ninu, oko 800., studija razmjera (crtež: M. Pejaković, 1975.)

Floor plan of Holy Cross Church, Nin (ca 800), study of proportions (drawing: M. Pejaković, 1975)

Zagreb, Osnovna škola na Jordanovcu (Ivo Zemljak, 1930.)

Elementary School, Jordanovac (Ivo Zemljak, 1930)

središtu nisu moguće. Pokušajmo likovno predočiti ovu misao tako da se krug određenog središta pojavi kao prozirna membrana, obojena jednom od nijansi temeljne boje. Preklapanje većeg broja takvih membrana stvorit će nezamislive varijante fantastičnih kolorističkih kombinacija, koje će se neprekidno mijenjati u ritmu pulsiranja i međusobnog pomicanja, u nestajanju starih i pojavljivanju novih krugova.

Gdje se tada skriva arhitektura, u okviru takvih razmatranja? Arhitektura je, naime, kao stvaralačka gradnja prostora, ovisna o nizu činitelja. Ako za trenutak zanemarimo one činitelje koji djeluju na fizičku strukturu zgrade, kao što su na primjer posebnosti prostora ili raspoloživi građevni materijali, zanemarimo li također gospodarske činitelje, koji nude veću ili manju mogućnost djelovanja i raspoloživu, kvalificiranu radnu snagu koja izvodi i materijalizira arhitektovu zamisao i igra vrlo značajnu ulogu u odnosu između središta i ne-središta, tada se djelovanje posebnih, ključnih činitelja, kojima se izražava posebna uloga središta, znatno snažnije osjeća u područjima dotičnog središta. To su činitelji koji razvijaju potrebu znanja o oblikovanju, konstrukciji i tehnologiji, potrebu pojavljivanja stilova i mode oblikovanja, potrebu za školovanjem i obrazovanjem arhitekata i graditelja. Na taj se način u središtima pojavljuju nove ideje, koje se raspoređuju po periferiji (rubovima) i tamo se preoblikuju u odnosu na stupanj udaljenosti od središta, s obzirom na posebnosti terena i na snagu drugih utjecaja, koji su isto tako, možda iz drugog središta dospjeli na rubove.

Za to bi bilo mnogo primjera. Spomenimo tek predromaničku arhitekturu istočne obale Jadrana, gdje su se preklapali utjecaji zapadnoga rimskog svijeta i Bizanta i amalgamirali u dijelu slavenske kulture. Starohrvatske crkvice sa svojim slobodnim tlorisima prava su manifestacija stvaranja nove

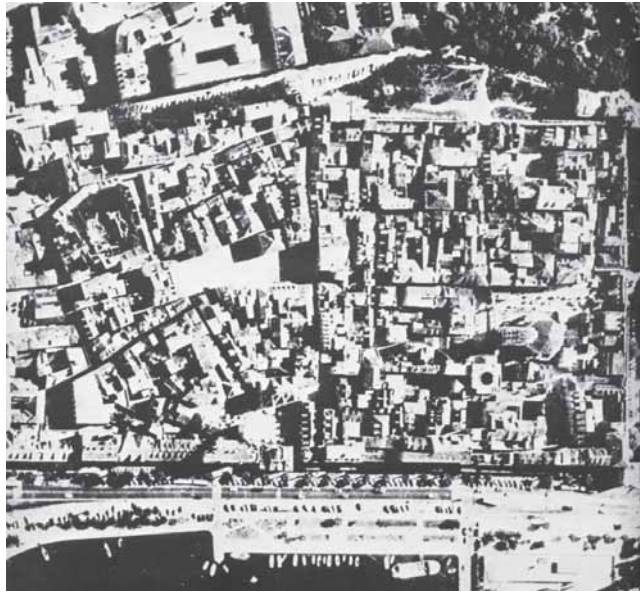
vrijednosti rubova, gdje su se preklapili utjecaji velikih središta.

Zagrebačka škola moderne arhitekture, koja se pojavila tridesetih godina 20-og stoljeća, bila je također jedan od primjera svojevrsnoga preklapanja, uporabe i razvijanja Le Corbusierovskih, De Stijlovskih i Bauhausovskih ideja funkcionalizma u relativno nerazvijenoj okolini, koja je tada, usko vezana na tradiciju historizma i secesije, počela otkrivati vrijednosti autohtone arhitekture vlastitog podneblja. U isto je vrijeme Zagrebačka arhitektonska škola postala središtem vlastitog okruženja, prenoseći međunarodne poticaje i posredujući svoja vlastita iskustva.

Promjenjivost i pomičnost središta

Utvdili smo već da je pojam središta relativno nestabilan, promatramo li ga prostorno, povijesno ili sadržajno. Hijerarhična struktura središta, zadržimo li se samo na europskom tlu, ukazuje na čvrstu povezanost među središtima političke i gospodarske moći, ali i među središtima koja su značajna za razvitak arhitekture. Tako se na primjer u antičko vrijeme u Ateni razvijala grčka, u Rimu rimska i u Aleksandriji helenistička arhitektura, a od njih su se širili utjecaji u provinciju. Međutim, kad je padom Rimskog Carstva Rim izgubio značenje takva razvojnog središta, pojavljuju se nova središta, koja će razvijati novu arhitekturu, vezano uz koncentraciju nove političke moći.

No, povijest nas uči da je postojao određeni kontinuitet središta, posebice tamo gdje je koncentracija povijesne baštine u prostoru bila izrazitija. Ne gledajući na promjenu političkog položaja i usmjerenja, pojedina su središta širila

Split, stara gradska jezgra s Dioklecijanovom palačom (zračni snimak)

Split, old city centre, with Diocletian's Palace (aerial photograph)

utjecaj na događanja u prostoru, a snaga političkih regija omogućavala im je da taj utjecaj s manje teškoća šire na krajeve kojima su vladali. Primjer Carigrada kao središta Bizanta i kasnije Otomanskog Carstva sasvim dobro oslikava određene veze između bizantske i turske arhitekture, i to neovisno o ekstremnim razlikama u ideologiji i formalnom oblikovanju i bez obzira na rasprostranjenost takva združenog utjecaja.

Neovisno o tome, mreža središta koja su nastajala na raskrižjima utjecaja, unutar interesnih sfera velikog središta, često je mijenjala svoj ustroj, ovisno o udaljenosti od snažnijeg središta ili od pridruženih utjecaja nekoga drugog središta. Ta su manja središta stvarala svoje utjecajne krugove, razvijala vlastite posebnosti i polako mijenjala kolorističku nijansu svojega značenja, koja ih je identificirala s većim središtem. Primjer Splita vrlo je indikativan. Nastao je u Dioklecijanovoj palači i s njom je rastao, tako da nikad nije izgubio njezin pečat. Taj je grad iskoristio mauzolej rimskoga cara, dodao mu zvonik, kor sa sakristijom i inventar u razdobljima romanike, gotike, renesanse i baroka i do danas ga koristi kao katedralu. Peristil carske palače još je i danas jedno od ključnih mjesta grada. Ukratko, Split ni danas nije izgubio taj dio svojega značenja, kakvo je imao kao periferno središte Rimskoga Carstva; slično je kao i niz drugih dalmatinskih gradova zadržao lokalni karakter, s akumuliranom snagom graditeljske tradicije, a danas je opet dobio značenje regionalnog središta.

Sisak je isto tako zanimljiv primjer grada koji pomaže u pojašnjavanju sinusoidne promjene značenja. U rimsko je doba kao Siscia² bio jedan od središta tadašnje Panoniae (Colonia Flavia Siscia), u ranom srednjem vijeku bio je sjedište Ljudevita Posavskoga. Od tada pa do bitke kod Siska 1592. godine, između turske i austrijsko-hrvatske vojske, za

nj se nije ni znalo, dok početkom 19. st. Sisak nije prerastao u trgovačko središte, s jednim od prvih klasicističkih urbanističkih planova u Hrvatskoj.³ Središte regije postao je pak nakon Drugoga svjetskog rata, kad je preuzeo ulogu industrijskog središta.

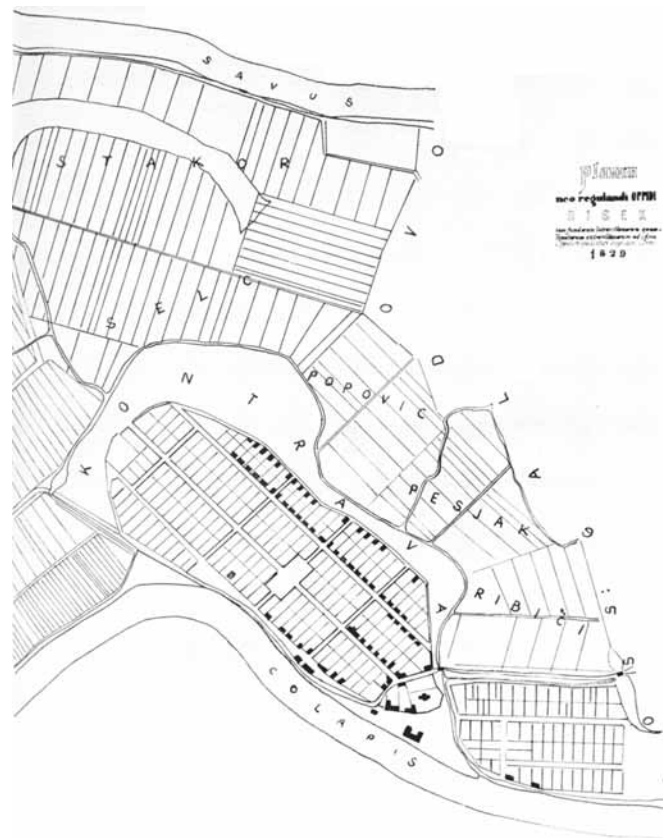
Centripetalne i centrifugalne sile

Ako smo središta poistovjetili s krugovima koje ona stvaraju oko sebe, tada su centripetalna i centrifugalna sila, koje se pojavljuju u polju djelovanja takva središta, nužna pojava. U čemu se te sile očituju? Želimo li objasniti fenomen privlačne sile središta ili njegove centripetalne sile, središte se najprije mora uspostaviti. Ono mora uspostaviti svoju središnju ulogu da bi moglo lakše privlačiti ljude i ideje. Ako na nekom mjestu nastaje, stvara se ili rađa nešto što je za okolinu od vitalnog značenja, tada će tamo pohitati svi koji se žele napojiti na tom izvoru. U tom je kontekstu posebno znakovita poruka koju je svojevrmeno Viktor Kovačić, poznati hrvatski arhitekt, poslao Isi Kršnjavome, kad je početkom 20. stoljeća otišao u Firencu. Ta je poruka glasila: »an der Quelle sass der Knabe« (na izvoru sjedi dječak).⁴ Ako je svako pravo središte izvor, tada će se na njemu početi skupljati svi oni koji su žedni da bi tamo zagrabili vode. Poznata su nam hodočašća arhitekata i slikara u Italiju u 17. i 18. stoljeću, svi znamo što su Rim, Rimski nagrada i stipendija značili za slikare i arhitekate toga vremena, što je za slikare značio Pariz u 19. i 20. stoljeću ili pak kakvu je privlačnu ulogu imao Beč za gotovo čitavu kulturu i arhitekturu Srednje Europe.

Ta privlačna sila, kojoj je polumjer djelovanja određivala snaga središta i njegova atraktivnost za one koji su k njemu

Sisak, tlocrt rimske Sisciae (Marsigli, 1726.)
Sisak, floor plan of Roman Siscia (Marsigli, 1726)

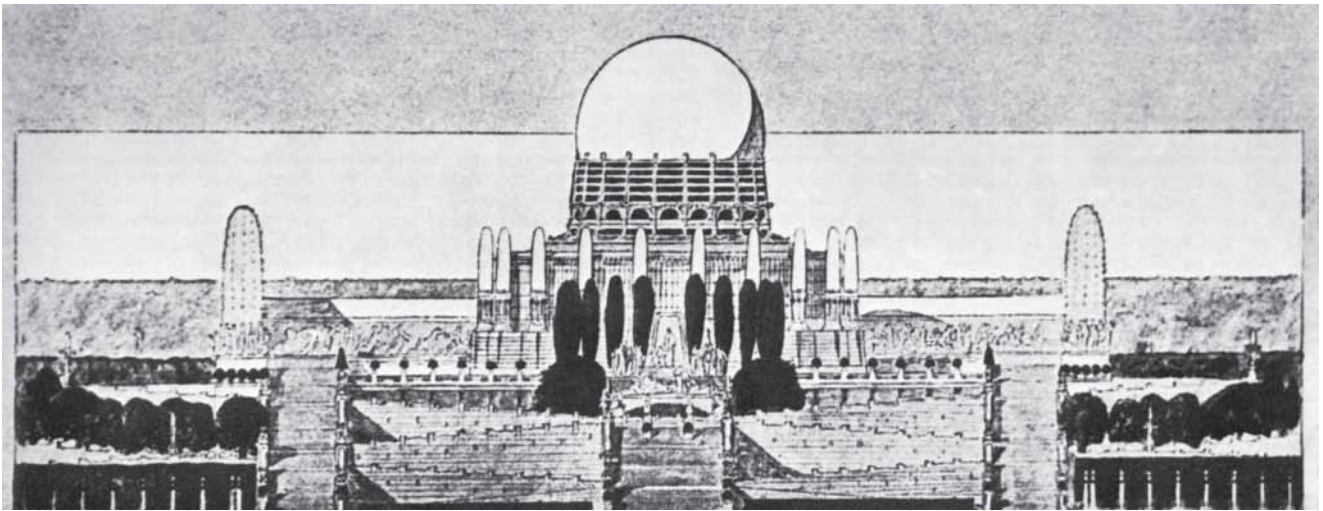
Sisak, regulacijski plan I. Fistrovića (1829.)
Sisak, development plan of I. Fistrović (1829)

dolazili, istovremeno je bila i velik poticaj za aktivno regeneriranje samoga središta. Ono je zajedno sa svježim ljudskim potencijalom, koji se slijevao u središte, dobivalo istovremeno i niz poticaja za nove ideje. Tako su došljaci, zajedno s vrijednostima ljudi iz središta, sve više i više jačali njegovu ulogu. Međutim, kako su privlačna i odbojna sila bile u međusobnoj ovisnosti i uravnotežene do neke mjere, kako ne bi došlo do raspada sustava, pojavljivala se centrifugalna sila središta, koja je novonastale i razvijene ideje raspršivala na rubove. Djelotvornost te sile bila je ovisna o privlačnoj moći, jer su se ideje i vrijednosti središta širile na rubove posredovanjem onih ljudi koji su dolazili i odlazili, koji su prenosili ideje, spoznavali ih, sukladno svojim sposobnostima, dopunjavali i prenosili ih u svoju sredinu. Uzmemo li kao primjer Wagnerovu školu u Beču,⁵ koja je na početku 20. stoljeća odigrala ključnu ulogu u širenju ideja rane moderne i izvan cjelovitog područja Austro-Ugarske Monarhije, lako ćemo zaključiti da se obrazovni sustav u središtima institucionalizirao na različite načine, posebice tako da je u sebi nosio mogućnost i obvezu da vrijednosti središta sistematizira i da ih širi prenošenjem znanja na mlađe naraštaje. Posebice treba reći, da su naraštaji novoškolovanih ljudi istovremeno upijali i nosili sa sobom i sve ostale vrijednosti središta, koje su se skupljale u slojevitosti povijesne tradicije i u kvaliteti znanja što su ga usvajali.

Ali, taj odnos između centripetalne i centrifugalne sile nije funkcionirao samo u smislu propagiranja ideja i ljudi u oba smjera, već je također djelovao prema oblikovanju manjih središta. Tako su te, međusobno ovisne, sile oko većeg središta stvarale i održavale niz manjih središta, koja su se opet

umrežavala sa svojim podcentrima. Gledamo li povijesno i imamo li pritom sposobnosti za opće razmatranje stvari, opazit ćemo da su središta koja su se razvijala u interesnom polju i krugu djelovanja moćnijeg središta isto tako i pod utjecajem silnica i djelovanja polja drugih središta. Na taj su se način stvarali nepredvidljivi međusobni odnosi, koji su na kraju rezultirali bogatstvom ideja.

Pogledamo li tek jedan povijesni primjer, vidjet ćemo da renesansa ne dolazi u Hrvatsku iz svoje kolijevke, to jest iz Italije, što bi značilo preko povezanosti Dalmacije sa sjevernom Hrvatskom, već da njezini utjecaji dolaze posredstvom Praga i Budimpešte, što će reći posredovanjem središta s kojima je sjeverna Hrvatska tada bila povezana.⁶ Ukratko, Prag i Budimpešta bili su središta preko kojih se prenosila renesansna kultura i arhitektura u to područje, dok je dalmatinska obala, koja je bila u neposrednoj vezi s Italijom, primala odnosno emitirala refleksive vlastitih utjecaja na kulturu romanike, gotike i renesanse. Prenesemo li tako spoznata povijesna iskustva na sadašnje vrijeme, što znači na suvremenu arhitekturu, tada ćemo vidjeti da spomenute sile imaju drugačije značajke. Naime, više nema tako izrazito jakih središta s takvim svojstvima, već su to središta koja su se potvrdila na neki drugačiji način. To su primjerice središta komunikacije, poput velikih arhitektonskih izložbi ili velikih arhitekturnih događaja, pa i velikih investicijskih projekata. Sve to privlači ljude da ih obiđu i da brzo preuzimaju ono što im je potrebno, te da preuzeto vraćaju u svoju okolinu, iako se na taj način ne stvara ona dugotrajna duhovna veza sa središtem kakva je nekoć postojala i koja je omogućavala čvršću identifikaciju sa središtem. Događa se

Palača okultnih znanosti, projekt (Vjekoslav Bastl, 1900.–1902.)
Palace of Occult Sciences, design (Vjekoslav Bastl, 1900–1902)

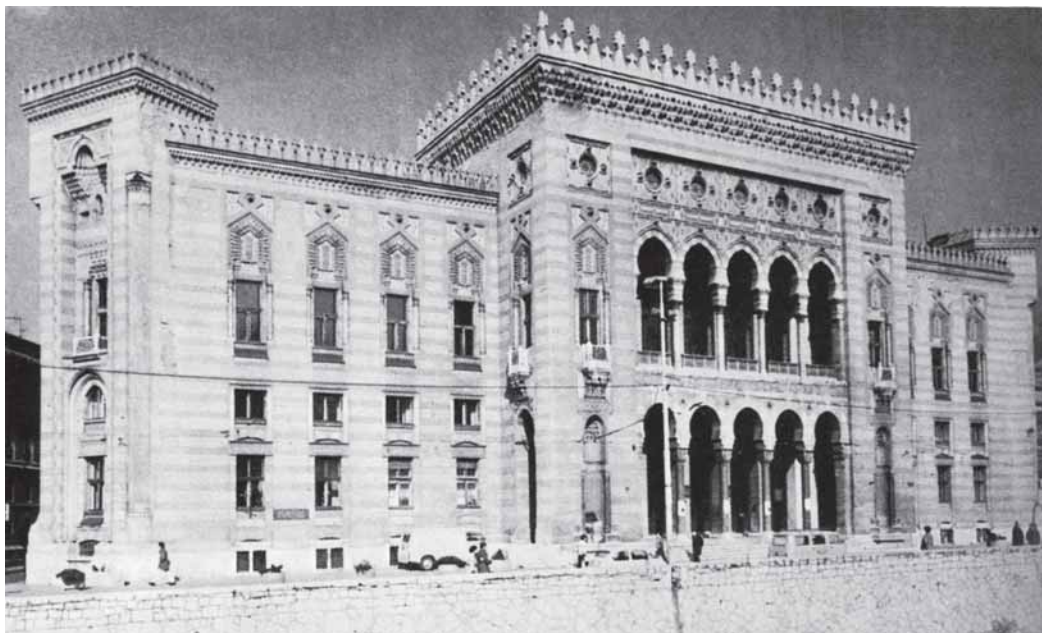
da se te sile danas više ne zadržavaju ni samo na jednom kontinentu. Danas ne možemo Europu promatrati izolirano, kao što je to nekoć bilo moguće, ne gledajući na to da su u nekim vremenima postojali utjecaji među kontinentima, iako su tada bili sporiji i dugotrajniji. Današnje stanje svijeta kao *velikog sela* govori nam da čak i tako udaljena središta, poput Tokija, Chicaga ili Brazilije, ni u jednom slučaju nisu tako daleko da ih oni koje ta središta privlače ne bi mogli dosegnuti suvremenim prijevoznim ili komunikacijskim sredstvima. Velik broj i značajan položaj, kao i ugled pojedinih arhitektonskih časopisa, isto tako može odigrati ulogu središta i istovremeno širiti stalne utjecaje i modele svojim prodiranjem u sve dijelove svijeta. Angažiranjem sudjelovanja najznačajnijih autora i kritičara iz čitavog svijeta, takav će časopis svojim poljem interesa i djelovanja lako pokriti čitavu zemaljsku kuglu.

To pak ne znači da nasuprot tome nisu moguća i da ne postoje određena manja središta, koja tada međusobnim vezama stvaraju posebne sredine u kojima se formiraju manje cjeline novog, univerzalnog pogleda na svijet (danas ne bismo mogli reći stila), koji je različit od onoga prema kojemu teži suvremena arhitektonska misao.

Tradicija rubova i fenomen njihova preklapanja

U nastavku ove rasprave moguće je utvrditi iznenađujuće stanje, da kolikogod postoji tradicija središta, toliko postoji i tradicija rubova. Velika europska i svjetska središta, koja su u tradiciji svoje povijesne prisutnosti uvijek postojala kao središta i za to su imala sve uvjete, trudila su se to i ostati, bez obzira na promjene vlastitog značaja i na sve teškoće koje iz toga proizlaze, ne uzimajući u obzir povijesnu različitost vlastitih utjecajnih sfera i mogućnosti. Tako se nastavlja život u središtu i njegova tradicija, poput one Beča, Pariza ili Londona, ali i Berlina, Venecije ili Firence, Madrida ili Amsterdama, ponekad kao opterećenje, ponekad kao kvaliteta, iako

tradicionalna središta s vremenom pokazuju znakove temeljnog mijenjanja svojeg središnjeg položaja. Nasuprot tome postoji i tradicija rubova, to jest onih područja koja su od davnine ili povijesno određena da se nalaze na marginama događaja, odakle svojom posebnošću pridonose općemu, stvarajući novu vrijednost. Te su vrijednosti u prvom redu u otvorenosti rubova za prihvaćanje utjecaja, u spremnosti preuzimanja utjecaja iz središta i istovremeno u nastojanju da se ti utjecaji ne apsolutiziraju, budući da se lako mogu pojaviti utjecaji različitih središta istovremeno i na jednom području, da se oni lako amalgamiraju i prožimaju, ukoliko nastaju one bogate nijanse kojih smo često svjedoci. U stvari, fenomen preklapanja, odnosno prožimanja krugova, preklapanja interesnih područja različitih središta, daje rubnim područjima posebno mjesto u tradiciji europske arhitekture. U čemu se očituje taj fenomen? Gledamo li opet s povijesnog aspekta, vrlo ćemo lako samo u nas naći mnogo primjera. Pokazat ću samo jedan primjer, koji mi se čini posebno zanimljivim. Historistička arhitektura koja se javlja u Sarajevu krajem 19. st., nakon priključenja Bosne i Hercegovine Austro-Ugarskoj Monarhiji,⁷ pokazuje rezultate koji su po prirodi stvari, što će reći u procesu nastajanja arhitekture na terenu, ukazali na fenomen preklapanja utjecajnih krugova u čitavu njegovu sjaju, premda je taj proces u svojem većem dijelu bio politički obojen, zavisn i usmjeren. Orijentalna arhitektura, koja je do tada dominirala u Sarajevu i u drugim bosanskim gradovima, imala je sasvim drugačije prostorne predznake i drugačiju prostornu koncepciju. Nova arhitektura, koja je donijela i novi urbanizam modernog europskog grada 19. st., pokušala je formalizirati pojavne oblikovne elemente islama i povezati ih s historističkom oblikovnom i stvaralačkom misli. Tako se stvorila arhitektura u kojoj su povijesni stilovi bili obogaćeni orijentalnim motivima. Tu je historizam pokazao svu puninu svojih eklektičkih mogućnosti u izražavanju novoga, kombiniranjem povijesnih oblikovnih elemenata, koji su kao dekoracija smisleno nastajali na pročeljima zgrada. Tako smo u relativno kratkom razdoblju, od samo dvadesetak godina, bili svjedoci

Sarajevo, Gradska vijećnica (A. Wittek, 1896.)
Sarajevo, City Hall (A. Wittek, 1896)

prožimanja dvaju izrazito suprotnih krugova, jednoga s oznakama srednjoeuropske historističke misli i drugoga, oblikovne islamske, orijentalne tradicije. Ne gledajući na formalnost i na političku obojenost toga procesa, kao ni, u pravilu, nerazumijevanja onoga što je islam značio u arhitekturi, rodila se arhitektura koja je izražavala takve osobitosti kakve nije bilo moguće zamisliti negdje drugdje, osim tamo gdje istovremeno žive ta dva svijeta.

Možda bi vrijedilo tražiti takve fenomene i u najsuvremenijem stvaranju i naći ih zaista u djelima arhitekta Zlatka Ugljena,⁸ pri čemu je snažna tradicija islamskog graditeljstva, obogaćena suvremenom arhitektonskom misli i suvremenim arhitektonskim izrazom, ponovno u Bosni i Hercegovini našla još kreativniji i puniji izraz od onoga u vremenu historizma. To je dakle ono što središte ne može ostvariti. Time vrijednost stvaranja i tradicija rubova postaju višekratno zanimljivije i bogatije od tradicije središta, ali s jednom značajnom razlikom: da tradicija rubova nema nikada pretenzija postati nositelj, da bi bila središte, da bi utjecala i poučavala. Ona sabire, tumači, preoblikuje i obogaćuje ono što joj je posredovano.

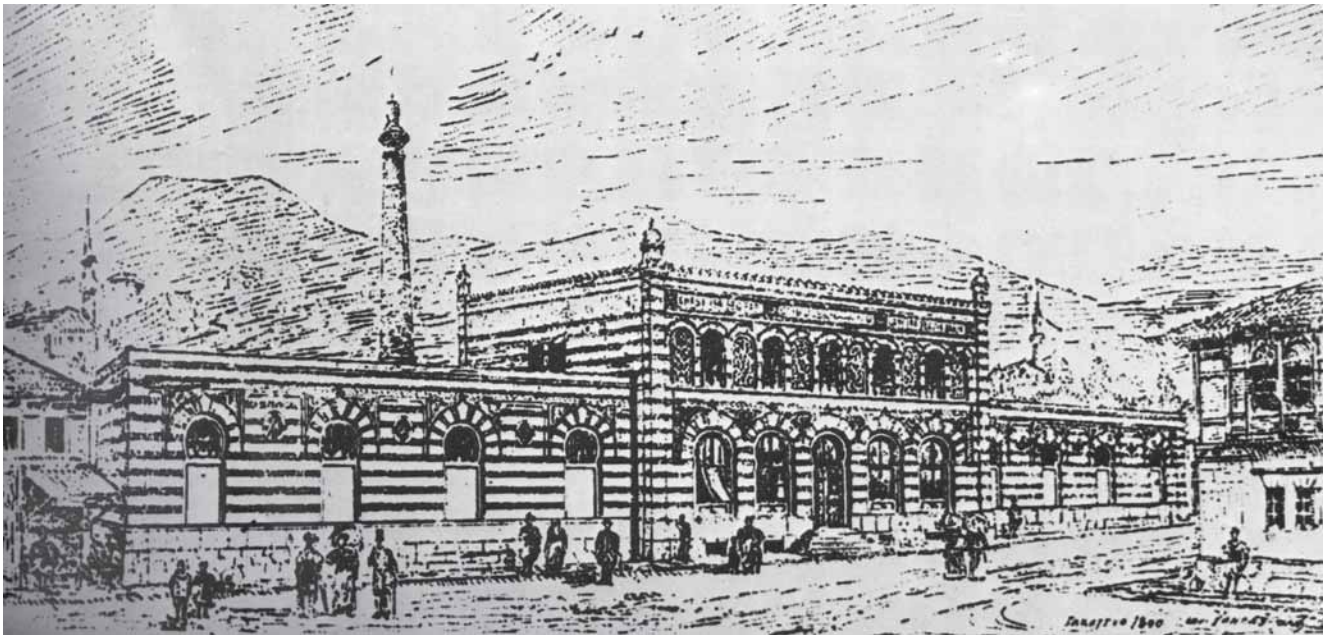
Snaga u različitosti

Jedna je od temeljnih značajki stvaralaštva različitost, htijenje svakog autora da bude u nečemu nov, da stvori nešto što još nije stvoreno, da upotrijebi materijale na način na koji ih prije njega nisu upotrebljavali. Ako su to zakonitosti stvaranja, tada nam raščlanjivanje odnosa između središta i ne-središta ukazuje da je vrijednost središta prvenstveno u snazi i čistoći ideja koje se rasprostiru posredovanjem ostvarenja.

Na taj način središta razvijaju ideje, različito ih tumače i pokušavaju zadržati svoju autentičnost. Zahvaljujući tome, arhitektura će Rima biti drugačija od one Pariza, a ova opet drugačija od one u Londonu ili u nekom drugom središtu, neovisno o trendu internacionalizacije ideja u današnjem vremenu ili pak o odsutnosti bilo kakvih ograničenja koja su se postavljala u prošlosti.

Unatoč tome, različitost je manje svojstvena središtu nego ne-središtu. No, gledamo li dijalektički, tada u središtu postoji ne-središte, odnosno u središtu živi ne-središte, istovremeno i na istome mjestu, u istom prostoru. Tako se stvaraju uvjeti da se i u središtu uvažava različitost kao vrijednost. No, zanemarimo tu finesu i pokušajmo radije o problemu raspravljati samo na makrorazini. Opazit ćemo da je snaga različitosti prisutnija izvan središta, prosto stoga jer je manje opterećena idejom prestiža i svim onim što središte mora zadovoljavati.

Istovremeno, to moguće bogatstvo različitosti nije garancija kvalitete. Snaga u različitosti više je potencijalna prednost, mogućnost koja se otvara, koja daje više slobode. Moć različitosti podesna je za prihvaćanje kombinacija različitih utjecaja, sklona ogledavanju naokolo i za takvo stvaranje koje je, oslobođeno bilo kakva diktata, bliže čovjeku. Ne znači da se ta potencijalna snaga razvija u suprotstavljanju onome što često s pravom nazivamo duhovnim kolonijalizmom u arhitekturi. To se suprotstavljanje u pravilu manifestira prema onoj arhitekturi koja se nekritički prenosi u prostore po logici velikih brojeva, koja se useljava u ambijente krajolika i u postojeće izgrađene prostore s crtaćih dasaka, neovisno od oblika tih prostora. Takva arhitektura degradira prostore ne-središta, premda je često razumljiva sa sociološkog aspekta kao simbolički prekid s prošlošću, odnosno kao znak napretka.

Sarajevo, Gazi-Isabegova banja (J. Vancaš, projekt 1890.)
 Sarajevo, Gazi Isabegova banja (J. Vancaš, design 1890)

Stvaralaštvo ne-središta

S obzirom na činjenicu da nam je sudbina odredila živjeti u ne-središtu i da smo opterećeni ili obogaćeni (tko bi mogao znati što je ispravnije reći) vlastitom tradicijom života na razmeđima utjecajnih krugova, utoliko je smislenije analizirati stvaralaštvo ne-središta i njegove prednosti. Po čemu i u čemu to stvaralaštvo nosi neke nove vrijednosti? Najprije bih upozorio na mogući trokut temeljnih značenja koja tvore tipičnost stvaralaštva ne-središta u odnosu na stvaralaštvo središta. Taj trokut čine tradicija, utjecaji i autohtonost. Jedino idealna kombinacija tih triju čimbenika daje stvarne pretpostavke za kvalitetno stvaralaštvo izvan središta.

Jedinstvo trojstva tih značajnih čimbenika daje naglasak činjenici da su u prostoru izvan središta tri temeljne uporišne točke: tradicija povezanosti s okolinom, u svim oblicima njezina trajanja, tradicija načina mišljenja i tradicija života u međuprostorima. Konkretno, u našoj sredini to je život između Istoka i Zapada, između Mediterana i Dinarida, između Mediterana i Panonske nizine, između Balkana i Srednje Europe, između romansko-germanske, katoličko-reformatorske tradicije Zapada i islamske i pravoslavne tradicije Istoka. Upravo u toj i takvoj državi, u kojoj se prepleću tradicije koje su u povijesti često bile suprotstavljene, ali su u isto vrijeme i na istom tlu međusobno aktivno djelovale, tradicija njegovanja i istraživanja vlastitih korijena nužan je preduvjet za stvaralačko djelovanje. Ta tradicija postoji u svakoj arhitekturi toga tipa, neovisno o tome je li ograničeni proces povijesnog odražavanja ugrađen u proces stvaranja spontano ili promišljeno.

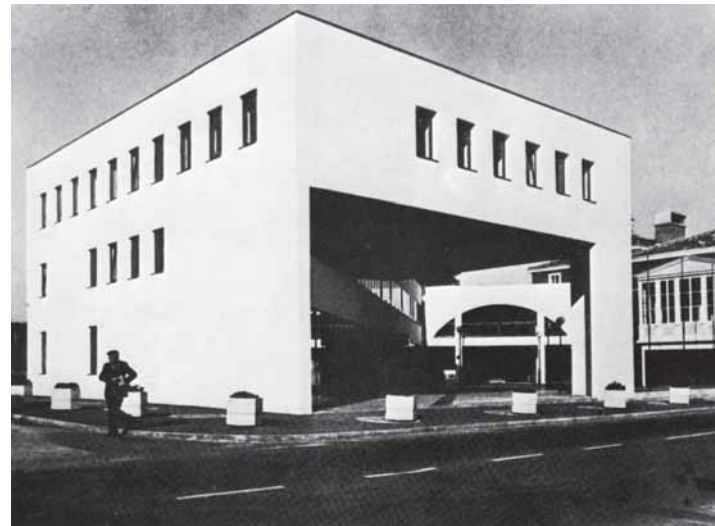
Pod tim uvjetima utjecaj koji se presađuje iz središta pada na plodno tlo. On se doseže školovanjem, tradicijom djelovanja ili konzumiranjem, posredovanjem širokih komunikacijskih

kanala, koji su iz dana u dan sve prohodniji. Otvorenost prema primanju utjecaja doseže se na taj način da utjecaj središta postane sastavni dio življenja, da nije nešto što bi bilo zabranjeno ili ponižavajuće u smislu degradiranja vlastitog mišljenja. Napokon, nešto o autohtonosti, koja je kao prirodna izvorna neopterećenost stvarno u suprotnosti s prihvaćanjem utjecaja. Autohtonost je nastojanje da se vlastita svijest i vlastito razumijevanje stvari prenesu u prostor, kako bi se u stvaranje pokušalo ugraditi sve ono što je tradicija korijena što ih nosimo u sebi, u duhovnom smislu, već otvorena. Autohtonost je poticaj koji će lako dovesti do stvaralaštva ako dođe do sretnog spoja svih navedenih elemenata. Pri tome neću reći da će ne-središte, u nekom od svojih prostornih ostvarenja, prestići središte, ali će možda od njega biti bogatije, neposrednije i humanije.

Možemo nabrojiti niz primjera takva stvaranja u našim prostorima. Suvremene kreacije na tlu slovenske Primorske, sa svojim interpretacijama moderne i postmoderne u duhu tradicije gradnje na kršu, s presađenim utjecajima, s vlastitim načinom mišljenja i s autohtonim odnosom prema prostoru, izniman su primjer vrijednosti ne-središta. Plečnikova pozitivna, eklektička povezivanja narodnog i međunarodnog, stilskog i ljudskog, svjetovnog i duhovnog, svojevrsan su predložak koji isijava izvan granica njegove domovine.⁹ Kovačičeva prepletanja Wagnerovih, talijanskih i narodnih reminiscencija u arhitekturi koja gradi grad,¹⁰ ili Zemljakove kombinacije nizozemske čistoće *De Stijla* ili narodne tradicije posavske arhitekture,¹¹ sa širokim nadstrešnicama i visokim krovištima, neki su od primjera vrijednosti hrvatske predratne arhitekture. Među suvremenim događanjima u Hrvatskoj spomenimo samo ono što nam je dao Igor Emili u svojim fantazijskim, gaudijevskim kreacijama kamena, metala i stakla na tlu jadranskog Mediterana, u ambijentalnosti

Stolac, Hotel Bregava (Z. Ugljen, 1978.)
 Stolac, Hotel Bregava (Z. Ugljen, 1978)

Sežana, aneks zgradi Općine (M. Dekleva, M. Garzarolli, V. Ravnikar, E. Vatovec, 1977.–1979.)
 Sežana, annex to the building of the town hall (M. Dekleva, M. Garzarolli, V. Ravnikar, E. Vatovec, 1977–1979)

uvale Skot (1968.), u skulpturalnosti Vile Lostura u Klenovici (1971.) ili pak pri preoblikovanju riječke stare gradske jezgre (od 1967., kad je prihvaćen izvedbeni urbanistički plan).¹² Ne smijemo previdjeti Ivana Crnkovića i njegovu, u Japanu nagrađenu, varijantu kuće sa šest jednakih prostora (1983.), koja je utemeljena na prostornim rješenjima kasno-baroknih zagorskih kurija i dvoraca.¹³ Ne mislim reći da ti primjeri iscrpljuju stvaralačko bogatstvo na našem tlu, koje je tipično rubno područje. Oni su samo ilustracija stanja.

Prednosti i manjkavosti rubova

Prednosti su rubova u mogućnosti izbora, u čekanju da će se nešto dogoditi ili otvoriti, a da se zatim tumači, bilježi u manjem mjerilu ili u manjem opsegu, u različitom formatu i na drugačijem terenu. Prednost je rubova također u stanovitosti vremenskoj retardaciji. Na rubovima se događa samo ono što se već potvrdilo, što je dobilo pravo građanstva, ne obazirući se na to je li to nekoć bila moda i da je stoga trajala dulje nego što bi obično trajala. Rubovi su u položaju iz kojeg će lako izabrati ono što je nastalo u središtu. To što su izabrali, rubovi izvode na svoj način, da bi ga obojili vlastitim doprinosom. Tako se u našem suvremenom trenutku neće nikada pojaviti primjeri čiste postmoderne ili pak klasični primjeri arhitekture visoke tehnologije kasne moderne, nego će se sve te kombinacije, zajedno s ostacima još uvijek živog funkcionalizma, primijeniti u našim prostorima, unutar naše arhitekture. Tako će se na zgradi krematorija u Zagrebu (M. Hrzić, D. Mance, Z. Krznarić, 1982.–1985.) kombinirati dosezi i mogućnosti kakve je otvorila filozofija postmodernog oblikovanja, ali će istovremeno s njima živjeti duboka tradicija povezanosti tog tipa arhitekture s terenom.¹⁴ Tu se neće dogoditi jaz između prostora i rukopisa arhitekture. Mihajlo će Kranjc u svojim goranskim varijacijama (Ogulin, 1974.,

Plaški, 1981., Bribir, 1986.),¹⁵ u oblikovanju uporabiti neke elemente iz temeljnog rukopisa postmoderne, ali tako da će taj rukopis biti u skladu s duhom doživljenih i pročitanih izražajnih sredstava goranske narodne arhitekture.¹⁶ Velimir Neidhardt će u novoj zgradi trgovine INA u Zagrebu (1988.), bez velikih teškoća, kombinirati ideje postmoderne u prizemlju, koje je namijenjeno ljudima i na dohvatu im je ruke i pogleda, s time da će u ostalom dijelu zgrade varirati elemente s kojima će dotična arhitektura sudjelovati u slici grada i koji će umanjivati dojam volumena zgrade kombiniranjem stakla i metala s gradnjom u kamenu.

Namjerno navodim primjere iz Hrvatske, jer su mi najbliži, jer ih poznam i u njima je moguće pročitati kretanja koja su tipična za čitavu našu suvremenu situaciju. Imena i primjeri koji se spominju nisu oblik vrednovanja onoga što je dosegnuto. Izdvojeni su kao dobri primjeri onoga što se u našem prostoru neposredno događa. Povijesno gledano, primjere prednosti koje daje arhitektura rubova moglo bi se poredati u rasporedu od prošlosti do današnjih dana, u mnogo većem broju i opsegu. Valjalo bi naglasiti i činjenicu da arhitektura rubova ima i neku vrstu nedostataka. Prvenstveni nedostatak leži u vječno prisutnom, izraženom ili pritajenom, osjećaju manje vrijednosti u odnosu na arhitekturu središta. To je pitanje jasno određene ovisnosti i stalnih pokušaja da se uspostave neki novi odnosi i da se zaobiđu pomaci i sile koje stalno djeluju i pred kojima nije moguće pobjeći. Nепрестана borba s centrifugalnim i centripetalnim silama središta jedna je od ključnih slabosti rubova. Upravo zbog njih, a u želji da se prestignu uzori, dolazi do pogrešaka, odnosno do onoga što ćemo nazvati provincijalnom arhitekturom u negativnom smislu riječi, i što često možemo vidjeti u našim prostorima. Takve primjere neću navoditi, prosto stoga što je afirmativni oblik analize u ovom slučaju ispravniji.

Valjalo bi spomenuti još jedan fenomen, koji je istovremeno prednost i nedostatak rubova. To je migracija arhitekata iz

Kranj, Ružino stubište (J. Plečnik, 1953.–1957.)
Kranj, Ružino Stairs (J. Plečnik, 1953–1957)

Zagreb, kuća Frank – Hebrangova/Mažuranićev trg (V. Kovačić, 1914.)
Zagreb, Frank House – Hebrangova/Mažuranićev trg (V. Kovačić, 1914)

rubova prema središtu, pri čemu dolazi do promjene kulturnog zavičaja stvaratelja. Mnogi naši arhitekti stvaraju svoja djela u tuđini, kao i u domovini. Objektivno gledano, stvaraju ih u drugačijim i bitno različitim uvjetima. Tada, kad se vrate i stvaraju na našem tlu, osjeća se živa nazočnost svih onih gibanja koja traju u snažnijim središtima, ali su ona koja se k nama spuštaju za određeni stupanj niže na skali mogućih tumačenja vrijednosti. Možda je za to klasičan primjer Radovana Tajdera, koji je u Zagrebu izgradio nekoliko prvorazrednih interpolacija. Kod posljednje od njih (Ilica 81, 1986.) spustio je mjerilo bečke arhitekture na razinu *bečke* urbane arhitekture Zagreba, koja je dvokatna i trokatna i nosi u sebi obojenost srednjoeuropskom kulturom.¹⁷ Tajder zbog toga nije ništa lošiji, tek radi ono isto što su arhitekti i nekoć radili, a to je da prenosi iskustva središta i da ih prilagođava našem mjerilu, našoj sredini i našim uvjetima. On amalgamira nova iskustva s tradicijom koju poznaje i osjeća, te time snagom vlastite kreativnosti doseže natprosječan rezultat.

Shvatimo li tako arhitekturu kao niz širokih događanja u prostoru, tada ćemo vidjeti da slabosti rubova najjače dolaze do izražaja kod osrednjih zadaća, tamo gdje se pojavljuje logika velikih brojeva.¹⁸ Pri tome u prvom redu mislim na

arhitekturu stambenih naselja, koja danas čine rubove gradova. Ne gledajući na iznimke, kojih ima, konfekcijska arhitektura na tim širokim područjima, opterećena velikim zahtjevima i ograničenjima u sadržajnom i funkcionalnom smislu, u pravilu je pak u oblikovanju opterećena modom središta. Tu ćemo sresti najraznovrsnije oblikovanje, u različitim materijalima, koje varira od nerazumijevanja detalja do zanemarivanja cjeline. *Manirizam* toga tipa očito je privilegija rubova, iako ga središte poznaje kao dio vlastite kvalitativne ljestvice.

Veličina malenih umjesto zaključka

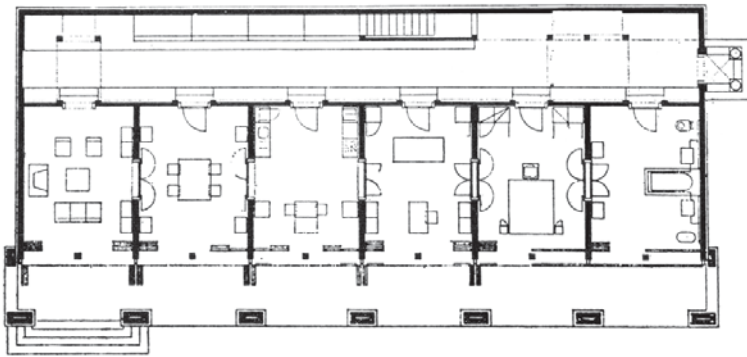
Što reći na kraju? Možda to da vidljivo nazočna napetost, a ponekad i suprotstavljanje između središta i ne-središta rađa vrijednost na oba pola spoznate suprotnosti. Na razini središta zato da se dokaže dosegnuta nadmoćnost onoga koji otvara nove putove, ne gledajući na to kakva su predznaka. Odašiljanje poruka i utjecaja iz središta je konstanta koja odgovara pravilu o strujanju zračnih masa, iz područja visokoga prema području niskoga tlaka. Ta razlika u tlakovima, odno-

Zagreb, Osnovna škola na Knežiji (I. Zemljak, 1940.)
Zagreb, *Elementary School, Knežija* (I. Zemljak, 1940)

Klenovica, Hotel Vila Lostura (I. Emili, 1971.)
Klenovica, *Hotel Vila Lostura* (I. Emili, 1971)

Nacrt za novi dvorac u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, projekt (Ivan Crnković, 1983.)
Drawing for new palace in NW Croatia, design (Ivan Crnković, 1983)

Zagreb, Krematorij na Mirogoju (M. Hrčić, Z. Krznarić, D. Mance, 1982.–1985.)
Zagreb, *Crematorium, Mirogoj* (M. Hrčić, Z. Krznarić, D. Mance, 1982–1985)

sno među kreativnim potencijalima, uvijek će opstati u odnosima središta i ne-središta. Upitno je tek kakva je stabilnost i raspored takvih, vrijednosnih anticiklona visokoga tlaka. Sve se to, razmjerno umanjeno, nalazi u središtima manjeg formata, kao i u svim oblicima središta koje smo u analizi dotaknuli. Svi će oni, u odnosu prema vlastitim rubovima, igrati ulogu stanovitog autoriteta, odnosno poticajne snage. Pri tome će ne-središte uvijek ostati određeni resurs središta, iz kojega će središte crpiti stvaralačke i ljudske rezerve. Ne-središte će snagom svoje količine biti uvijek nazorno u središtu, i kao što smo već više puta rekli, davat će središtu svoj obol u komplementarnoj vrijednosti svojevrtnih tumačenja ideja koje dolaze iz središta. Već je davne 1947. godine profesor Antun Barac, veliki hrvatski povjesničar književnosti, utemeljio sintagmu o *veličini malenih* i pritom je potvrdio da maleni svojom raznolikošću pridonose vrijednosti pojedinih nacionalnih književnosti, odnosno da, analogno tome, male književnosti pridonose bogatstvu i raznolikosti svjetske kulture.¹⁹

Sukladno je tome dr. Ljubo Karaman u svojem kapitalnom djelu o utjecaju i doprinosu periferne sredine na razvitak

pojedinih umjetničkih tokova²⁰ upozorio na bogatstvo oblika, rješenja i dosega koje ostvaruje određena periferna sredina (u njegovu primjeru to su hrvatska predromanika i rana romanika na obali Jadrana), premda je pod formalnim i neposrednim utjecajem velikih i razvijenih kulturnih područja. Slijedimo li takvo razmišljanje i takvu logiku, tada nema razloga ne zaključiti da i arhitektura 20. stoljeća slijedi spoznate povijesne zakonitosti razmjera odnosa između središta i njegovih rubova, odnosno odnosa između središta i ne-središta.

Neka mi bude dopušteno, da u zaključku rasprave upozorim na još neka, do sada nespomenuta, imena iz najnovije hrvatske arhitekture. Pomoću njih bih želio ukazati na raspon priloga ovog europskog ne-središta kulturi europskog prostora (ako je ova sintagma danas još dopustiva), i to u razdoblju koje u posljednjih dvadeset godina označuju snažni impulsi novih spornih pitanja, a u svjetlu pretpostavke o *veličini malenih*. Među mnogim imenima izabrao bih Branka Siladina i Milana Šosterića, koji se međusobno razlikuju a istovremeno iskazuju određene komplementarne osobine. Siladin je široko informiran i u svojem opusu doseže kompromis juče-

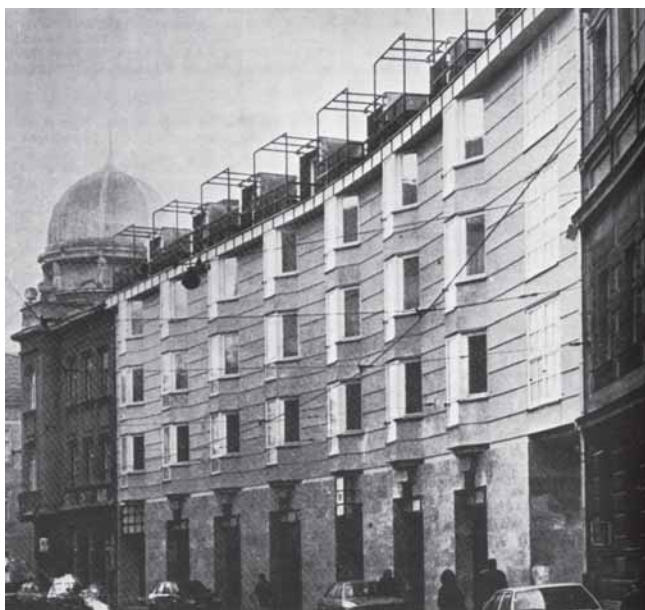

Plaški, stambeni niz (M. Kranjc, 1979.–1981.)
Plaški, residential sequence (M. Kranjc, 1979–1981)

Zagreb, INA trgovina, Av. V. Holjevca/Av. Dubrovnik (V. Neidhardt, 1988.)

Zagreb, INA trgovina, Av. V. Holjevca/Av. Dubrovnik (V. Neidhardt, 1988)

Zagreb, Ilica 81 (R. Tajder, 1984.–1986.)
Zagreb, Ilica 81 (R. Tajder, 1984–1986)

Zagreb, kuća Lazić-Raše, Gornje Prekrižje (B. Siladin, 1980.–1983.)
Zagreb, Lazić-Raše House, Gornje Prekrižje (B. Siladin, 1980–1983)

rašnjega s današnjim, kao most prema sutrašnjem, kako to potanko i sržno iskazuje Tomislav Odak.²¹ Dodamo li tome vrhunsku preciznost, odnosno perfekcionizam Siladinova oblikovanja, koji su vidljivi u prostoru u kojem živi arhitektura (kuća Lazić-Raše, Zagreb, 1983., kuća Zrno, Ičići, 1984. i grobnica Zrno, Zagreb, 1988.), tada je značenje njegova doprinosa potpuno jasno. Posebna briga za otvorene gradske prostore (Trg Republike u Zagrebu/danas Jelačićev trg, 1987., s M. Kranjcem i B. Šerbetićem te vrt i lapidarij Arheološkoga muzeja u Zagrebu, 1987.) govori o Siladinovoj europskoj suvremenosti.²² Na drugoj pak strani Šosterić iznenađuje svojom dosljednošću, kojom postavlja oblik u službu sadržaja, ne nauštrb arhitekture, ali ni značenja okoline. Raznolikost i vrijednost njegove Elektre u Zagrebu (1971.),²³ kao i njegove zgrade PTT Gradskog telefona (1987.),²⁴ samo

su posljedice takve orijentacije. Oba primjera ilustriraju doprinos periferne sredine određenoj zajedničkoj kulturi, ali istovremeno oslikavaju prijenos suvremenih svjetskih tokova u našu arhitekturu. Uzajamnost odnosa između središta i ne-središta, koja danas prelazi državne granice u mnogo većem opsegu nego ikada prije, premda nikada nisu političke granice bile dijelnice među kulturama, stvara dovoljno snažnu kreativnu napetost. Ta napetost postaje motivacija za stvaranje, u interesu obogaćivanja života u prostoru u kojem nastaje.

Ako smo svjedoci suprotstavljenih tendencija, kao što su afirmacija tehnologije i snage, rušenje starih i stvaranje novih simboličkih vrijednosti u prostoru, služenje ideologijama i pojedincima, svejedno bih potvrdio da je obogaćivanje čovjekove životne okoline najznačajniji doseg suvremenih

Ičići, kuća Zrno (B. Siladin, 1980.–1984.)
Ičići, Zrno House (B. Siladin, 1980–1984)

Zagreb, zgrada Elektre, Ul. I. Kršnjavoga (M. Šosterić, 1975.–1981.)
Zagreb, Electricity Corp. Building, Ul. I. Kršnjavoga (M. Šosterić, 1975–1981)

Zagreb, grobnica Zrno na Mirogoju (B. Siladin, 1988.)
Zagreb, Zrno Grave at Mirogoj (B. Siladin, 1988)

Zagreb, zgrada PTT Gradski telefon, Palmotićeve ul. (M. Šosterić, 1987.)
Zagreb, City Telephone Company Office, Palmotićeve ul. (M. Šosterić, 1987)

kretanja u arhitekturi i da je ona pretpostavka koja je preživjela sve povijesne kataklizme. U tome je i stvarni prilog malenih, da se mogu potvrditi i da spoznaju svoje mjesto i potencijale

u okvirima svijeta kao cjeline, koji je danas gotovo jedan i nedjeljiv.

Bilješke

- 1
BRATOLJUB KLAJIĆ, Veliki rječnik stranih riječi, Zagreb, Zora, 1974., 202.
- 2
IVO MAROEVIĆ, Sisak, grad i graditeljstvo, Sisak, Muzej Sisak, Ogranak Matice Hrvatske Sisak, 1971., 15–17.
- 3
IVO MAROEVIĆ (bilj. 2), 34.
- 4
EDO ŠEN, Arhitekt Viktor Kovačić, monografija, Zagreb, 1927.
- 5
MARCO POZZETTO, *La scuola di Wagner 1894–1912*, katalog izložbe, Trst, 1979.
- 6
ANĐELA HORVAT, Između gotike i baroka, Zagreb, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 1975.
- 7
Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878–1918, katalog izložbe, Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1987.
- 8
ZLATKO UGLJEN, katalog retrospektivne izložbe, Zagreb, Muzej za umjetnost i obrt, 1987.
- 9
Tema o Plečniku, u: *Sinteza*, 65, 66, 67, 68 (Ljubljana, 1984.), 9–76.
- 10
EDO ŠEN (bilj. 4).
- 11
IVO MAROEVIĆ, Život i djelo arhitekta Ive Zemljaka, u: *Iz starog i novog Zagreba*, V, Zagreb, Muzej grada Zagreb, 1974., 229–254.
- 12
NINA KUDIŠ, O mogućoj fizionomiji centra Rijeke, u: *Čovjek i prostor*, 5 /422/ (1988.), 10–11.
- 13
NEVEN MIKAC, Prema »novoj figuraciji« u hrvatskoj arhitekturi, u: *Arhitektura*, 196–199 (1986.), 30; DRAGOMIR VLAHOVIĆ, Novi dvorec v severozahodnem delu Hrvaške ali hiša s šestimi enakimi prostori arhitekta Ivana Crnkovića na natečaju Shinkenchiku na Japonskem, u: *Sinteza*, 69, 70, 71, 72 (Ljubljana, 1985.), 151–157.
- 14
NEVEN ŠEGVIĆ, Arhitektura u Hrvatskoj 1945–1985, u: *Arhitektura*, 196–199 (1986.), 117, 287; ŽELJKA ČORAK, Umrijeti u Zagrebu, u: *Čovjek i prostor*, 5 /398/ (1986.), 6–9.
- 15
TOMISLAV ODAK, Novi regionalizam Mihajla Kranjca, u: *Čovjek i prostor*, 5 /362/ (1983.), 18–19.
- 16
NEVEN ŠEGVIĆ (bilj. 14), 133, 225.
- 17
KREŠIMIR ROGINA, Tajderov prijelaz u bečku fazu stvaranja, u: *Čovjek i prostor*, 12 /405/ (1986.), 6–11.
- 18
TOMISLAV ODAK, Hrvatska arhitektonska alternativa 1945–85, u: *Arhitektura*, 196–199 (1986.), 101.
- 19
ANTUN BARAC, Velicina malenih, Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske, 1947.
- 20
LJUBO KARAMAN, O djelovanju domaće sredine u umjetnosti hrvatskih krajeva, Zagreb, Društvo historičara umjetnosti NR Hrvatske, 1963.
- 21
TOMISLAV ODAK (bilj. 18), 97.
- 22
IVO MAROEVIĆ, Omladinski centar u Zagrebu – kompromis s prošlosti, u: *Čovjek i prostor*, 11 /416/ (1987.), 10–12.
- 23
FM, Zgrada Elektre u Zagrebu, u: *Čovjek i prostor*, 3–4 /348–349/ (1982.), 14–15; ANTOANETA PASINOVIĆ, Elektra u Zagrebu ili repatica sedmog desetljeća, u: *Arhitektura*, 178/179 (1981.), 89–98.
- 24
VINKO PENEZIĆ, Milan Šosterić, nagrada Viktor Kovačić za 1987. god., u: *Čovjek i prostor*, 7–8 /424–425/ (1988.), 14–15.

Summary**Ivo Maroević****Determining the Centre and the Non-Centre**

This paper discusses the concepts of centre and non-centre in architecture, their mutual relationships, and the forces that affect their formation and interrelationship. The examples used to illustrate this claim are taken from opposite pages of history, from the pre-Romanesque to the Zagreb School of Modern Architecture and recent creations of domestic archi-

itects, as well as in other parts of the world. Looked at spatially, historically or in terms of content, the concept of the centre is relatively unstable. Its hierarchical structure, for example in Europe, shows a firm linkage between centres of political and economic power, and among centres that are important for the development of architecture. A certain continuity of centres is also noticed, particularly where the concentration of the historical heritage in space is more pronounced. Not looking at any change in political position and orientation, some centres expanded their influence to events in the space, and the power of political regions enabled them to expand this influence without major difficulty to the regions that they ruled.

Key words: architecture, centre, non-centre